

NEMZET – KULTÚRA – KULTUSZ

BAKK MIKLÓS

A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete

A nemzetről és a nacionalizmusról kidolgozott elméletek zöme a modernitásnak tulajdonít meghatározó szerepet a nemzet kialakulásában. A politikai és kulturális nemzet európai ideáltípusainak hagyományos szembenállása tulajdonképpen az európai politikai modernitás két útját rögzíti. A politikai nemzet fogalma a francia jakobinus állam modernitásmodelljének felel meg, a kulturális nemzet fogalma viszont a német polgárság lassúbb térfoglalásának (a Bildungsbürgertum feudalizmussal való kiegyezésének) a koncepcionális lenyomata.

Az újabb nézőpontok – a primordialista, perennialista és etnoszimbolista koncepciók megjelenése, illetve az instrumentalizmusnak az a jelentős eredménye, amely a modernizáció több útjának a lehetőségére figyelmeztet – csupán annyit értek el, hogy a nemzet tisztán modernitásból való eredeztetése mellett elfogadtatták azokat az elképzeléseket is, amelyek a premodern nemzetek létezését tételezik, és a modernitást cezuraként jelenítik meg az ókori, illetve középkori előzményekre visszatekintő nemzetek életében.

A kérdés tehát a következőképpen fogalmazódik meg: mi a modernitás a nemzetek életében? Kezdet-e avagy cezúra?

A modernizmus-paradigma és kritikája

A „harmadik világ” nemzetépítési gyakorlatának tanulságai nemcsak a premodern és a modern kort összekötő identitás szerkezetek kontinuitására hívták fel a figyelmet, hanem arra is, hogy ezek az identitás szerkezetek a modernitás feltételei között különleges, dinamizáló szerephez jutottak az új politikai közösségek létrehozásában. A közpolgári-etnikai

fogalmi kettősség viszont Európa nyugati és keleti fele közötti különbséget rögzíti, bírált, de mégis makacsul fennmaradó kiindulópontja az, hogy a „nyugati” és „keleti” – közpolgári és etnikai – nacionalizmus közötti különbség a modernizációs különbségekből („modernizációs lemaradásból”) fakad. Az egyenlőség eszméjének megjelenése, az ipari modernizáció formális egyenlőséget létrehozó és fenntartó világa, a tömegtársadalmak kommunikációs terei – mind-mind azokat a tényezőket (identitászerkezeteket és közösségkonstituáló folyamatokat) állítják az előtérbe, amelyek a nemzeteket a modernitás hajnalán megalapozták.

A nemzetek fejlődését tehát mind olyan tényezők és körülmények befolyásolták, amelyeknek a modernitás kibontakozásában is meghatározó szerepük volt. Smith szerint e tényezők szerepe, hatása egyetlen paradigmában a *klasszikus modernizmus paradigmájában* összegződik, amely szerint a nemzetek és a nacionalizmus a modern világ természetének, a modernitás forradalmának lényegi alkotóelemei.¹ Ennek a nagy, átfogó paradigmának több kritikája létezik, azonban újabb paradigmát, amely ezt felváltaná, még nem fogalmaztak meg.

A modernista paradigma kanonizált változata a hatvanas években alakult ki, kulcsfogalma a „nemzetépítés” volt, amelyet elsősorban az ázsiai és afrikai gyarmatokon kibontakozó dekolonizációs mozgalmak ideológiáinak vizsgálata alapján alkottak meg. A „nemzetépítést” árnyaló, alternatív kritikái elképzeléseket a hetvenes-nyolcvanas években fogalmazták meg.

A modernista paradigma a nemzetek mibenlétének meghatározásában általában a következő – modernizációs folyamatokat megragadó – fogalmakat használja: iparosodás/ipari társadalom, a tőkepiacok kialakulása, az állam, kulturális homogenizáció, nemzetépítés, standardizált tömegkommunikáció, elitek stb. A paradigma különböző változatai aszerint alakultak ki, hogy megfogalmazzák mit tartottak a modernizációs folyamatban a nemzet létrejötte és fennmaradása szempontjából a leginkább meghatározónak. A modernista paradigmán belüli elméletek három kategóriába sorolhatóak, ezek: a) szociokulturális-kommunikációs elméletek; b) gazdasági elméletek; c) politikai elméletek.² Valójában

¹ Anthony D. Smith: *Naționalism și Modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*. Chișinău: Epigraf, 2002. 17.

² Lásd Josep R. Llobera: *Recent theories of nationalism*. Working paper, ICPS, Barcelona, 1999. A modernizmus elméletei azonban másképp is osztályozhatóak, Smith a következő kategóriákat különbözteti meg: 1. a szociokulturális elméletek (melyek szerint a nacionalizmus a „magaskultúrák” általánossá válásához kapcsolódik);

azonban a különféle nemzetkoncepciók nem sorolhatók be egyértelműen egyetlen kategóriába, hiszen többféle modernizációs tényező összjátékáról van szó; néhány nacionalizmuskutató munkássága (például a Gellneré vagy a Hechteré) ezért egyszerre több elméletet megalapozó forrásként is olvasható.

A klasszikus modernizmus paradigmáját számtalan bírálat érte, a „mérsékelt” kritikai irányzatok a paradigma belülről való megújítását célozták az alapvető előfeltevések feladása nélkül, a „radikális” irányzatok viszont a paradigma helyettesítésére tettek kísérletet. A paradigma finomítását célzó mérsékelt irányzatok és szerzők – elsősorban a perennialisták egy része: Connor, Fishman, Smith – egyrészt a nemzetek „premodern korszakára” hívták fel a figyelmet, másrészt a modernizmus alaptételét cezúraként értelmezték: a modern korszak szerintük is teljesen megújította a nemzetek életét, de ezt a megújulást premodern előzmények készítették elő. Ez viszont kritikája is annak a tételnek, hogy a nemzet tisztán modern képződmény lenne.

A modernizmus paradigmájának radikális bírálati általában a primordialiszmus főbb kiindulópontjait vállalják fel, amelyek szerint a nemzet a modern intézményektől független kulturális és/vagy etnopszichológiai valóság (Geertz) vagy egyenesen biológiai eredetű közösség (van der Berghe, Reynolds). Fenntartásokkal ugyan, de a radikális kritikuskok közé sorolhatók azok is, akik a „nemzeti jelenség” teljes dekonstrukciójára tettek kísérletet (Brubaker, Barth).

A nemzet mint a modernitás egyetlen formája

Lehetséges azonban a modernizmus-paradigma kritikai továbbgondolásának egy másik útja is, amely részben a perennialista és etnoszimbolista hagyományt folytatja, és így egybecseng a mérsékelt kritikai irányzatokkal, ugyanakkor azonban oly módon ismeri el a modernitás fordulatát, hogy közben egészen más kiindulópontokat vállal fel, mint a klasszikus modernizmus-paradigma. Az alábbiakban a nemzet és a modernitás viszonyának ezen értelmezésére teszünk kísérletet, Heller

2. gazdasági-társadalmi elméletek (melyek az ipari racionalizmus és az egyéni gazdasági érdekből vezetik le a nacionalizmust); 3. politikai elméletek (melyek az elittek és az állam kapcsolatából, a hatalmi viszonyokból magyarázzák a nacionalizmus megjelenését); 4. ideológiai elméletek, melyek világi vallásként, hitek és hiedelmek egyfajta rendszereként magyarázzák a nacionalizmust (Smith, i.m.).

Ágnes, Liah Greenfeld, Schöpflin György, Rogers Brubaker, Will Kymlicka és Christine Straehle néhány megállapításának felhasználásával.

Greenfeld abból indult ki, hogy

„mind a kapitalizmus, mind a modern tudomány mint társadalmi intézmény csupán egy olyan társadalomban alakulhatott ki, amelyet alapvetően egalitáriusnak fogtak fel, vagyis olyannak, amelyben a társadalom egyik rétegéből vagy szektorából egy másikba való átlépés (a társadalmi mobilitás) nem csupán lehetséges, hanem egyenesen legitim. ... A rugalmas társadalmi rétegződési rendszer az industrializációtól és a kapitalizmustól függetlenül alakul ki, és éppenséggel ez utóbbiak kifejlődését teszi lehetővé.”³

Ugyanez a rugalmas rétegződés alakította át az állam működését: a hatalom modern személytelen jellege nem alakulhatott volna ki, ha a szuverenitás nem különült volna el a Szuverén (fejedelem, király) személyétől, és nem vált volna a közösség attribútumává. Mindezt – a társadalom egalitárius felfogását és a hatalom kollektivizálását – a nacionalizmus teremtette meg, amely nem a kapitalizmus és az iparosítás termékeként, nem a modernizáció kísérőjelenségeként jelent meg, hanem sokkal inkább ezek előfeltételeként.

A nacionalizmus a régi rend felbomlására adott egyik lehetséges válasz volt, de miután válaszként megszületett, felgyorsította a felbomlás folyamatát, törvényszerűvé tette az egalitárius állapot, a nemzeti keretek és a politikai modernitás felé mutató fejlődést.⁴ A nacionalizmusnak ez a felfogása a modernizmus-paradigma értelmezésével szemben (amely a politikai nacionalizmus különböző változataira helyezte a hangsúlyt) inkább olyan „eszme- és érzelmekészletet” jelent, amely átfogó identitást biztosít előbb a kevesek, de majd a „nép”, a „nemzet” számára. Látszólag tehát az esszencialista álláspont újrafogalmazásáról van szó a modernitás körülményeihez igazítva, amely szerint a nemzet régebb óta adott etnopszichológiai valóságként rögzül, csakhogy ez a Greenfeld által megfogalmazott kiindulópont nem a modernista cezúra „primordializálását”, elhalványítását célozza elsősorban, hanem a modernitás kialakulásának egy új felfogását jelenti.

³ Liah Greenfeld: *Nacionalizmus és modernitás*. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek: szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel, 2004. 184.

⁴ Greenfeld, i.m. 184–185.

A nacionalizmus mint az egalitarizmus irányába mutató felbomlás-folyamat ugyanis *nem csupán primordialista identitásokat helyezett a modernitás új kontextusába, hanem magát a modernitást is létrehozta.*

A folyamat „történeti-szemantikai” (Koselleck) természetű. A „nemzet” modern fogalma az ’elit’-jelentésből alakult ki, úgy, hogy ezt fokozatosan átalakította, mígnem a „nemzet” a „nép” szinonimája nem lett. Ennek az átalakulásnak a klasszikus modernizmus-paradigma alapján álló nacionalizmuselméletek általában a különböző társadalmi és politikai oldalát vizsgálták, holott az átalakulás szemantikai kontextusa is determináló erejű, olykor irányítója volt a strukturális átalakulásoknak:

„E folyamat minden egyes szakaszában a fogalom [*a nemzet, a nép, a rend – B.M.*] a használatból fejlődött ki a strukturális adottságok, korlátozó tényezők által meghatározott keretek között. A szó domináns jelentését egy adott időpontban, az adott körülmények között e körülmények egy olyan aspektusára vonatkoztatták, amellyel megfelelésben volt. Ugyanakkor e körülmények más aspektusai, amelyek eredetileg nem voltak megfelelésben ezzel a domináns jelentéssel, asszociálódni kezdtek a szóval, ami többes jelentést hozott létre. Az eredeti domináns jelentés fokozatosan elhomályosult, és új alakult ki, miközben a szó maga megmaradt, az egyik fogalom átadta a helyét egy másiknak. A szemantikai átalakulás e folyamatát az új fogalmakat alakító strukturális adottságok állandóan új és új irányba terelték. Ugyanakkor a strukturális adottságokat a megörökölt, a társadalmi cselekvést orientáló fogalmak szerint konceptualizálták, interpretálták vagy definiálták. Ahogyan a fogalmak fejlődtek, a szituáció definíciója is változott, ami megváltoztatta az orientációkat is.”⁵

Ugyanakkor e folyamat szociálpszichológiai nézőpontból is értelmezhető: olyan társadalmi anómiát kiváltó folyamatként indult, amely kulturális hagyományt is megalapozott. Az átalakulás anomikus oldalát a történeti szociológia eszközeivel Greenfeld vizsgálta meg, elsősorban a XVI. és XVII. századi angol arisztokrácia példáján. Az „angol nemzetet” létrehozó változást az indította el, hogy a rózsák háborúja megzúzta a hagyományos angol arisztokráciát, és vákuumot hozott létre a feudális hierarchia csúcsain. Ezekbe a pozíciókba emelkedett számos, a „népből” származó egyén, akikből az új arisztokrácia – a Tudorok

⁵ Greenfeld, i.m. 186.

új hivatali elitje – kialakult. Az új arisztokrácia kialakulása az 1530-as években egybeesett azzal, hogy a klérust eltávolították az államigazgatás kulcsfontosságú pozícióiból, így az új arisztokrácia közvetlenül is szolgálhatta a koronát. Ennek az új elitnek a rekrutációjára a tényleges érdemek alapján került sor, viszont a társadalomról alkotott hagyományos kép nem ismerte a gyors, felfelé ívelő, érdemek alapján szűrő mobilitást, ezért a változás és az értékrend kollíziója anómiát idézett elő. Erre válaszként az új elit az „elit” klasszikus fogalmát (a nemességét) a homogén módon nemes nép, vagyis a „nemzet” eszméjével helyettesítette. Az eszme széles rétegekre hatást gyakorolt, a hatás – a nacionalizmus – a rend felbomlására adott reakció volt, majd annak irányítója lett. Ehhez hasonló folyamat legtöbb európai országban végbement,⁶ de mindenütt másképp.

A modernitásnak Heller szerint két összetevője van: 1) a modernitás dinamikája; 2) a modern társadalmi berendezkedés.⁷ A klasszikus modernizmus-paradigma (ahogy azt Smith nyomán rekonstruáltuk), inkább a második összetevő, a modern társadalmi berendezkedés felől próbálta értelmezni a nacionalizmus jelenségét és tartalmát adni a nemzet fogalmának. Mivel elsősorban a történészek vizsgálták a modernitást, és abban a tradicionális berendezkedés és a hagyományos értékek leépítését és visszaszorítását mutatták ki, elemzéseikkel a modernitás és modernizáció fogalmának az egymásba csúszását is előkészítették. A premodern kor „nyitásként” – az univerzalizmus meg-megújuló rohamaként – való értelmezése, majd az azt követő modern kor fejlődésdinamikára való redukciója tulajdonképpen folyamatos „tökéletesedéssé” fogalmazta át a modernitást, és ezzel egy új problémát is létrehozta: a modernitás „modernizációjának” a kérdését. A modernizációvá átalakított modernitásban a nacionalizmus kérdése könnyen megrekedt az intézményi problematikában, és ugyanakkor egy sajátos ambivalenciát is magára öltött: *a nacionalizmus mind a modernitás elfogadásaként, mind pedig annak elutasításaként értelmezhetővé vált.*⁸

⁶ Greenfeld öt országra – Angliára, Franciaországra, Oroszországra, Németországra és az Egyesült Államokra – készített esettanulmányt. Lásd Liah Greenfeld: *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge MA – London, 1995.

⁷ Lásd Heller Ágnes: *The Three Logics of Modernity and the Double Bind of Modern Imagination*. Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, Public Lecture series, nr. 23.

⁸ A „közpolgári” és az „etnikai” nacionalizmus közötti különbségtétel megideologizálásai mögött lényegében ez rejlik.

A rendi társadalom anómiájából és státusinkozisztenciájából levezetett nacionalizmus viszont inkább az első összetevőből, a modernitás dinamikájához kapcsolódik. A modernitás lényegét tekintve olyan világ, amely a szabadságon alapszik, nincs más alapja, mint saját alapjainak folyamatos dekonstrukciója – „olyan világ, amelynek szakadatlanul fel kell fedeznie önmagát.”⁹ Az így születő nemzeti identitás ebben a világban egyrészt „alapvető identitás” (Greenfeld), másrészt maga is része a folyamatos dekonstrukciónak. A nemzeti identitás az egyén „legbelső lényegét” is megszabja – de nem szubsztanciális értelemben, hanem úgy, hogy a társadalom tagjává teszi –, másrészt ehhez a folyamatosan újrakonstruált identitáshoz képest a többi identitásforma másodlagos jellegű, csupán módosíthatja azt. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a modern társadalmak – mint Greenfeld fogalmaz – „fogalmi definíciójuknál fogva »nemzetek«. Azokról, amelyek nem tartják magukat nemzetnek, úgy vélik (még) nem modernekek.”¹⁰

A nemzet tehát a politikai modernitás *legátfogóbb formája*, amely nélkül tulajdonképpen modernitásról, mint a szabadságok folyamatosan intézményesülő rendszeréről nem is lehetne beszélni. Ez a megközelítés egyben a klasszikus modernizmus paradigmájának a kritikája is, ugyanis e paradigma szerint a nemzet mint politikai közösségforma csupán akcidencia a modernitás szubsztantív elvei, a piac, az emberi jogok és a politikai közösség szuverenitása mellett.

A modernitás dinamikája a nemzet tekintetében a modern képzelet két forrását állítja az előtérbe: a *technikai* és a *történelmi* képzeletet.¹¹ A nemzetet és a nacionalizmust is inkább ezek kölcsönhatásában érdemes vizsgálni, és nem a társadalmi berendezkedés részeként, egyik lehetséges keretként. E két képzelet konfliktusa teszi érthetővé a nacionalizmus kettősségét, és ebből fakadnak a nacionalizmusról való gondolkodás (a nacionalizmuskutató) aporiái is.

A történelmi képzelet az, amelynek segítségével a nacionalista mozgalmaknak sikerül a közösségi emlékezetből modern indentitásszerkezetet létrehozniuk, és azt mobilizációs tényezővé emelniük, a nacionalizmuskutatóban pedig a történelmi képzelet elsőbbsége alapozza meg a primordialista és perennialista irányzatokat. A technikai képzelet viszont arra szolgál, hogy a nemzetet a politikai modernitás keretként

⁹ Lásd Heller, i.m. 1.

¹⁰ Lásd Greenfeld, *Nacionalizmus és modernitás*, 185.

¹¹ Lásd Heller, i.m.

működtesse, hogy megalapozza a hatékony intézményeket és a hatékony közösségi döntéshozatalt, a nacionalizmus kutatásban pedig a modernista elméletek azok, amelyek a modern intézményesülés primátusát hangsúlyozzák.

Szembenállásukban az identitás és a racionalitás ama ellentéte jelenik meg, amely a felvilágosodás kora óta meghatározója a politikai modernitásnak. A vita kiterjed más kérdésekre is. Schöpflin szerint arról szól, hogy miképp szerveződjön a hatalom: a ráció, avagy az identitás alapján. Vannak akik kétségbe vonják a legitim identitás-politikát, mások elfogadnak néhány identitást, de nem mindegyiket, végül velük szemben ott vannak az identitáspolitikusok, akik szerint minden probléma az identitásból fakad, ezért azokat az identitás ismérvei szerint is kell megoldani.¹²

A két képzeletforma vitája észrevétlen maradhat, ha az egyik vagy a másik irányba cselekvő kollektivitások meg vannak győződve arról, hogy csak ők cselekszik a „helyes dolgot”, és a másik el fog tűnni. De ugyanakkor kigondolhatnak egyszerű modelleket, amelyek magukba foglalják mind az univerzálisat, a racionálisat, mind pedig a partikulárisat, az identitást.¹³

A nemzeti identitást a „modernitás ingája” (Fehér-Heller¹⁴) írja le a két képzeletforma között. A történeti képzelet akkor lendült mozgásba, amikor a modern, szabadságalapú politikai közösség kezdett kialakulni, minthogy szükség volt a neki megfelelő kollektív identitásszerkezetre is, a technikai képzelet viszont akkor került az előtérbe, amikor az intézményesült politikai közösség belső problémáit kellett megfogalmazni az intézményi funkcionalizmus nyelvén.

Mielőtt a nemzeti identitásnak így kirajzolódó modelljét részletesebben is leírnánk, érdemes megvizsgálni a kérdést: tényleg a nemzet-e a politikai modernitás legátfogóbb formája? Hogyan alakult ez így ki, és elképzelhető-e a politikai modernitás valamely más, szintén átfogó modellje?

Az kétségtelen – írja Kymlicka és Straehle –, hogy az elmúlt két évszázadban két alapvető tendencia volt tapasztalható: a) a birodalmak, királyságok, városállamok, gyarmatok színes sokasága nemzetállamok

¹² Schöpflin György: *Ráció, identitás, hatalom*. In uő. *A modern nemzet*. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003. 38–40.

¹³ Heller, i.m. 4.

¹⁴ Vö. Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *A modernitás ingája*. Budapest: T-Twins Kiadó, 1993.

sokkal egyneműbb halmazává szerveződik át, és ezek közül majdnem mindegyik nemzetépítési politikát folytat; b) a preliberális vagy nemdemokratikus kormányzati formák (monarchiák, katonai diktatúrák stb.) majdnem mind liberális-demokratikus rendszerekké alakultak át. Okkal feltételezhető, hogy e két tendencia valamiképpen összetartozik, affinitás áll fenn a nemzetállam és a liberális demokrácia között.¹⁵

Hipotézisünk az, hogy a két tendenciát épp az anómián keresztül kialakult társadalmi egalitarizmus, a státusinkonzisztencia európai történeti folyamata tette összetartóvá, és ezért a nyugati politikaelmélet azon implicit előfeltevése, amelynek értelmében „a demokrácia, az igazságosság, a legitimitáció, az állampolgárság elmélete és gyakorlata összefonódott a nemzeti intézményekkel” és ami szerint „egyedül a nemzetállam keretein belül tartható fenn a liberális-demokratikus elvek megvalósíthatóságának a reménye”, több mint fogalmi affinitás: történetileg megalapozott összekapcsolódás.¹⁶

Ezen elvek érvényesülése feltételezi tehát a „nemzetet”, mint a politikai közösség keretét és horizontját, és ez a sokszor rejtett, de a liberális demokrácia működésével napi összefüggésben levő kollektív horizont világosan jelzi: a demokrácia technikai képzeletet igényelő kérdései közvetlenül kapcsolódnak a szolidaritás azon kérdéseihez, amelyre az átfogó válaszokat csak a történelmi képzelet tudja megadni.

Az, hogy a nemzet a *modernitás legátfogóbb formája* azt is jelenti, hogy a nemzet a politikai modernitásban a *történelmi képzelet egyetlen integratív horizontja*. Vagyis: a politikai identitások végső vonatkozásait a nemzet horizontja szabja meg. Ez még akkor is így van, ha a gazdasági globalizáció, a nemzetközi biztonság új követelményei vagy a „posztmodern” politikai konstrukciók új világa idején egyre több transznacionális és államalatti politikai közösséget konstituáló intézmény jelenik meg, és egyre gyakrabban felmerül, hogy a nemzetet és a nemzetállamot immár „a politikaelmélet sem tekintheti egyetlen avagy uralkodó kontextusának”,¹⁷ illetve hogy egy újabb, kozmopolita nézőpontra, sőt, a „kozmolpita

¹⁵ Kymlicka, Will – Straehle, Christine: Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése. *Kellék*, 2001, 21. sz. 31.

¹⁶ Kymlicka és Straehle három olyan elv tükrében vizsgálja ezt, amelyeket a liberális demokraták alapvetőnek tartanak: a) a társadalmi igazságosság; b) a tanácskozó (deliberatív) demokrácia; c) az egyéni szabadság. Kymlicka – Straehle i.m. 29–32.

¹⁷ Kymlicka – Straehle, i.m. 47.

kormányzat” modelljére¹⁸ van szükség. Ezek a folyamatok ugyanis, bár kikezdték a nemzetállami forma segítségével megjelenő politikai közösségek modelljét, azonban alapvetően nem tudták azt megkérdőjelezni. Nem jött létre a politikai közösség alternatív modellje, sőt, az államalatti önkormányzati közösségek (az identitás és a lojalitás újratermelése tekintetében) beilleszkednek a „nemzeti modellbe”, mint átfogó modernitás-modellbe: vagyis felveszik a politikai közösségnek azt a kettős formáját, amely a modernség „ingázása” a kulturális alapon megfogalmazódó „identitásközösség” és egy neki többé-kevésbé megfelelő területi-önkormányzati intézményforma között. A szupranacionális identitások viszont mind kulturálisan, mind pedig az intézményesülés jelenlegi erőforrásait és modellkínálatait tekintve túl gyengéknek bizonyulnak.

Az eddigiek alapján a *nemzetnek*, mint *modern politikai közösségnek* és mint a *modernitás átfogó modelljének* a lényege a következő saroktételek segítségével ragadható meg:

- 1) A nemzet modern politikai közösség, amelynek leggyakoribb és leghatékonyabb intézményesülési formája a XIX. század óta a nemzetállam. A nemzetállam azonban csak a nemzeti közösség lojalitásának és kulturális identitásának egyik (de persze, legfontosabb) fókuszpontja. A „nemzeti” típusú politikai közösségképződés a XX. századtól az intézményesülés más formáit is ismeri; ezek közül az állam alatti önkormányzatiság intézményei tűnnek a legsikeresebbeknek, amelyek a lojalitás és a kulturális identitás nemzetállami fókuszához hasonló, összpontosító modellévé tudtak válni.
- 2) Mindazonáltal az a politikai közösség, amely a nemzetnek megfelelő lojalitás- és identitás-fókuszpontokat tud intézményesíteni, nem azonos az így létrejött politikai intézmény (a nemzetállam vagy az államalatti önkormányzat) tagjainak egyszerű szummájával. Inkább olyan identitásközösség, amely kettős határának termékeny feszültségben határozza meg önmagát.
- 3) A kettős határ a nemzeti identitás két, egymástól el nem választható dimenziójából adódik, mindkettő magán hordja a modernitás bélyegét. Az identitás ún. *közpolgári* összetevője inkább a modern képzelet technikai dimenziójában alakítja tartalmát,

¹⁸ Vö. Held, D.: *Democracy and the Global Order – from the Modern State to Cosmopolitan Governance*. London: Polity Press, 1995.

a hatalomgyakorlás jogi-rationális intézményeit a közösségi feladatok és cselekvés racionális feladatmegoldásaiban legitimálja. Az *etnikai* összetevő a kulturális és más (az eredettel, a nyelvvel) kapcsolatos gyakorlattal kapcsolatos, és a „valamibe való beleszűletés természetes adottságát” konstruálja folyamatosan újra a szolidaritás megőrzése, fenntartása érdekében.

- 4) A nemzeti identitás mindkét dimenziója folyamatosan konstruált: az identitás konstruálását (a nemzetépítést) a nacionalizmus (mint érzelem és mint mozgalom) hozza a politikai nyilvánosság diskurzív felszínére. A nemzeti identitás konstruálása diskurzív politikai folyamat, amelynek belső vitáját, feszültségét olykor a két összetevő instrumentalizált politikai ellentéte még nyilvánvalóbbá tesz.

A nemzeti identitás két dimenzióját a nyelv kapcsolja össze, amelyet általában a kulturális identitás egyik legfontosabb hordozójaként szoktak meghatározni. Csupán ekként azonban a nyelv nem tudná összekapcsolni a két dimenziót, ehhez nem elegendő a nyelv Herder által kijelölt, partikularitásokat összefoglaló, közösségi identitást fenntartó szerepe, hanem az is szükséges, hogy a modern képzelet technikai-rationális dimenzióját is szolgálja, azaz partikularitáshordozó mivolta mellett a racionalizált intézményi működés és feladatmegoldás – azaz: az univerzalizálhatóság – igényeinek is megfeleljen. Ezért a modern „nemzeti mivolt” nyelvisége igazából nem csupán „a népnyelven”, hanem azon a standardizált, nyilvánosságot létrehozó nyelvváltozaton alapszik, amelyet a „nyomdai kapitalizmus” teremtett meg, és amely miközben megőrizte népnyelvi jellegét, fel tudta venni a semleges közvetítő szerepét is. A modern politika, mint a társadalmi konfliktusok megoldásának intézményesítése, a modern köznyelvben olyan eszközre bukkant, mely a semleges és univerzális közvetítő voltával megteremtette a technikai képzelet számára szükséges kommunikációs teret, ugyanakkor nem vesztette el azt a közösségi horizontot fenntartó képességét sem, amellyel a természetes nyelvek rendelkeznek. Így megmaradt az egyéni identitás és szubjektivitás konstituáló keretének, de egyben a közösségi emlékezethez való folyamodás kitüntetett eszköze lett a modernitás körülményei között.¹⁹

A modern nemzeti létmód számára ezért a (kvázi)standardizált, az univerzalitás számára megnyitott népnyelv fundamentális jelentőségű,

¹⁹ A premodern vagy „etnikainak” nevezett közösségek esetében a nyelv csupán az egyik és távolról sem centrális jelentőségű eszköze a közösségi emlékezethez forduláshoz, sokkal fontosabbak a rítusok és az etnoszimbolikus közvetítések.

nem véletlen, hogy a nemzetépítés konfliktusai, bár kiterjednek a közterhasználat teljes szimbolikus dimenziójára, alapvetően a nyelvhasználat miatt bontakoznak ki. Ezek a konfliktusok ott a leghevesebbek, ahol a nemzetállam nyelvével szemben álló kisebbség nyelve maga is (kvázi)standardizált modern nyelv, ugyanis itt a nyelv veszélyeztettsége inkább közvetíti a közösség létének a veszélyeztettségét. Ugyanakkor egy kisebbségi nyelv fennmaradásának az esélyei akkor jobbak, ha a modern állam intézményrendszerében maga is standardizált népnyelvként igyekszik nyilvános státust szerezni.

Minthogy a nemzeti identitás létrehozásának, megerősítésének vagy „újratermelésének” permanens belső feszültsége az intézményesülés gyakorlati exigenciái felől meglehetősen problematikusá teszi az identitásközösség határait, folyamatosan felmerül a kérdés, létezik-e egyáltalán a nemzet mint kollektív identitással rendelkező, szubsztanciális politikai közösség. Ebből azonban kevesen vonták le azt a radikálisan „dekonstruktív” következtetést, hogy a *nemzet* mint csoport nem létezik.

Egy ilyen határozottan dekonstruáló álláspontot képviselve Brubaker abból indul ki, hogy miközben a szubsztancialista nemzetfelfogást továbbra is nagyon sokan osztják – a primordialisták mellett számos modernista, konstruktivista is – a modern társadalomelmélet megkérdőjelezi a csoport szubsztanciális fogalmát.²⁰ Ezért a „nemzet” esetében is hasonló dekonstrukcióra van szükség: nem a nemzet szubsztanciális mivoltát kellene a nacionalizmuskutatóknak és szociológusoknak megtalálni, hanem a „nemzetben való létezését” kellene valahogy megragadni. Brubaker világosan fogalmaz: a nemzeti mivolt, a nemzeti dimenzió tanulmányozását el kell választani a nemzetek, mint kollektívumok és közösségek tanulmányozásától, „a nemzetet nem szubsztanciaként, hanem intézményesült formaként, nem kollektívumként, hanem gyakorlati kategóriaként, nem entitásként, hanem esetleges eseményként, történésként” kell kezelni.²¹

Azonban a jól megválasztott kiinduló kérdés – hogy „szubsztanciális csoport”-e a nemzet – gyorsan relevanciáját veszti. Ugyanis a cselekvő közösségek esetében a kategorizációs meghatározásnak, eljárásnak mindig vannak társadalomelméleti nehézségei: nagyon sok csoport van, amely nem határozható meg tagjainak néhány egyszerű ismérven

²⁰ Lásd Rogers Brubaker: *A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény*. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*, 387–396.

²¹ Brubaker, i.m. 390.

alapuló szummációja révén. Vagyis, nem a nemzet az egyetlen „csoport”, amelynek nincs kategorizációs értelemben szubsztanciája. Ebből azonban nem következik azonnal, hogy a nemzeti mivolt csupán „esetleges esemény”, vagy pusztán „gyakorlati kategória”, esetleg „a kollektív cselekvés változékony terméke” (Calhoun²²) volna. Ha a modernitás cselekvő közösségeire nézve érvényes is, hogy az identitás a kollektív cselekvés terméke, a „nemzeti mivoltra”, mint a nemzeti közösség szubsztanciájára ez már nem áll. A nemzeti mivolt, a nemzeti identitás több, mint a cselekvő közösségek keletkező identitása, ugyanis a modernitás körülményei között a nemzeti keret minden közösségi cselekvés végső horizontja vagy biztosítóéka. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a – tisztán a cselekvés útján konstituálódó – politikai identitások racionálisan kiegyezzenek a „közös érdekek” és a „közös célok” jegyében, másrészt a „nemzet” a maga teljességében nem tud sohasem cselekvő közösséggé válni (intézményesülni), cél- vagy eszközracionális cselekvését mindig „kihelyezi” valamilyen politikai cselekvőképességgel rendelkező csoportjába.

A nemzetnek, mint politikai közösségnek az eddigi leghatékonyabb intézményesülési formája a modern nemzetállam. Eddigi teljesítményét a „végső” szubsztancializáló horizont fenntartásában semmilyen más keret még csak meg sem közelítette, mégis még a nemzetállam működésében is világosan látható, hogy a szubsztancializálás csupán részleges, mert a „nemzet” politikai cselekvését „kihelyezi” a képviselési rendszer révén kialakuló politikai osztályba, mint cselekvőképes csoportba. Ez a kihelyezés a modern képviselési és választási rendszerek révén oly mértékű legitimitásra tett szert, hogy gyakorlatilag azonos a politikai modernitással: ez az egybemosódás is annak igazolása, hogy a nemzet politikai közösségként maga a modernitás formája.

A társadalomtudományi kutatás igazi célja, mindezek után az lehet, hogy – túl az egyszerű szubsztancializálás elutasításán – feltárja, miben tér el a „nemzeti mivolt” alakulása más csoportdinamikáktól.

Az eltérés megértésében épp Brubaker dekonstruáló álláspontot igazolni próbáló példája segíthet, az, amit a munkásosztály fogalma kapcsán elmond. A társadalmi osztályok és elsősorban a munkásosztály fogalmát vizsgálva ő ugyanis megállapítja: ma már világos, hogy „a reálisan létező entitásként és szubsztanciális közösségként felfogott munkásosztály,

²² Brubaker Calhoun idézi, aki az 1989-es kínai diákmozgalomról írta: az identitás a kollektív cselekvés terméke, és nem annak kiváltó oka.

mint az elemzés tárgya nagyrészt a múlté. Léte megkérdőjeleződött, mind az elméleti elemzések oldaláról, mind a társadalomtörténet, a munkásság történetét és a tömegdiskurzus és mobilizáció történetét részletekbe menően vizsgáló kutatás oldaláról.²³ Ez pedig jó példa arra, ami a „nemzettel” történik: mind a történeti folyamat, mind a módszer-tani konzekvenciák tekintetében.

Brubakerrel szemben viszont elmondható: a munkásosztály realitásának e „szétfoszlása” nem analogonja a nemzet hasonló „szétfoszlatásának”, az osztály és a nemzet ugyanis nem ugyanazt a „helyet” töltik be a modernitás működésében.

Az osztály fogalmának kétségtelenül volt szociológiai alapja, de az osztályöntudat tisztán politikai-ideológiai konstrukció volt, amely a modernitás immár létező körülményei, a liberális demokráciák keretei között alakult ki. Azaz, az osztálykülönbségek már a polgárságon belül alakultak ki, és olyan – a demokrácia kezdeti időszakában megfogalmazott – kérdésekhez kapcsolódnak, mint például: kik kaphatnak szavazati jogot, hol a tulajdonjog határa stb. Gyökerei tehát abba a helyzetbe nyúlnak vissza, amelyben a polgárság belső rétegekre oszlott, és olyan alsóbb néprétegek fölé épült, amelyek az állampolgári jogokkal csak korlátozott mértékben élhettek. Vagyis az osztálykülönbségek akkor és olyan társadalmi feltételek mellett alakultak ki, amikor már ismert volt, hogy a problémákat nem „eltörölni” kell, hanem az érdekek egyeztetésével és kompromisszumokkal megoldani. Az osztályok megjelenése viszont átalakította magának a „népnek” a fogalmát is: immár nem szétválaszthatatlan egységet jelentett, hanem – mint arra Mann is rámutatott – „plurális és osztályokba rendeződött entitást”, aminek következményeként „a liberális demokrácia lényege nem az individualizmuson, hanem az osztályérdekek legitimitásának elfogadásán alapszik.”²⁴

A nacionalizmus ezzel szemben részben a modernitás előtt, részben azzal párhuzamosan, a modern társadalmi viszonyok kialakulá-

²³ Brubaker, 387.

²⁴ Lásd Michael Mann: *The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing*. *New Left Review*, Nr. 235, 1999. May-June, 18–45. (Magyarul: Michael Mann: A demokrácia sötét oldala. Az etnikai és politikai tisztogatás modern hagyománya. *Regio*, 2003. 1. sz. 3–35.) Mann az osztályok és a liberális demokrácián belüli „tiszta” identitásközösségek megkülönböztetését annak érdekében vezeti be, hogy megalapozza tételét: az etnikai tisztogatás leg-erőteljesebb formái a liberális demokrácia politikai és intézményi körülményei között alakultak ki.

sát gerjesztve kapott formát, és az általa létrehozott identitásközösség, a „nemzet” nem állítható párhuzamba azokkal az identitásközösségekkel, amelyek a modernitás talaján alakultak ki. A modernitás funkcionális alapján létrejött identitásközösségek ugyanis általában olyan érdekközösségeken alapszanak, amelyeknek létrejöttére és megszűnésére a modern polgári körülmények között kerül sor (az individualizmus és szabadság elvei szerint). E közösségek cselekvésére jobbra a technikai képzelet dominanciája mellett kerül sor, céljaikat nagyjából „racionális” érvekben fejtik ki, nem támaszkodnak olyan értékekre, amelyek nem a polgári társadalom létmódjából eredeztethetők, még akkor is, ha a létmódról épp az értékek nyelvén folyik a vita.

Itt másképp működik a „modernitás ingája”, mint a „nemzet” esetében: az identitásképzés – például a „munkásöntudat” politikai kialakítása és fenntartása – tulajdonképpen a technikai képzelet egy új mozgásterének kialakítását szolgálja mindössze, az osztályérdekek politikai képviselésének megalapozását. Ez az érdekképviselő nagymértékben racionalizálható, része annak a politikai funkcionálisnak, amely a többpártrendszerben érvényesült, és az identitásképzés a racionalitás terének a megőrzését szolgálja mindaddig, ameddig az allokációs vagy „beavatkozási” probléma fennáll, vagy át nem fogalmazódik. A „nemzet” viszont az a politikai közösség, amely a modernitás létező formái között minden lehetséges funkcionális közös keretben tart, és ezért különösen szilárdnak, a funkcionális identitások ütközéseit elbíróknak kell lennie.

A nemzetállam tehát a modernitás politikai kísérlete volt arra, hogy „szubsztancializálja” a nemzetet, és bár a nemzetállam sikeres lett, a szubsztancializálódás maga nem lehetett teljes, folyamatosan megkérdőjeleződik.

Ez két diskurzus ütközéseként jelenik meg. Az egyik diskurzus a történelmi képzeletet hozza mozgásba, a közösség egészét célozza, legtöbbször – de nem feltétlenül – a „nemzeti emlékezet” közösségére apellálva, amelyben a hagyomány emelkedik „kommunikációs partnerre”.²⁵ A másik inkább a technikai képzeletet veszi igénybe, racionálisan jelenít meg olyan részérdekeket és partikuláris törekvéseket, amelyeket ugyanakkor

²⁵ Mindez sajátosan hermeneutikai jelleget kölcsönöz ennek a folyamatnak, benne a politikai közösség saját történetiségét tapasztalja meg, a hagyomány pedig – Gadamer szavaival – úgy szólal meg számára „mint valami Te”, azaz „mint egy valódi kommunikációs partner, mellyel ugyanúgy összetartozunk, mint az Én a Te-vel” (Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat, 1984. 251.)

a politikai közösség jelenbeli érdekeihez kapcsol. Diszkurzivitása jobbára a semleges és univerzális nyelv diszkurzivitása (ilyen például a jog nyelve), de tartalmaz értékelvű hivatkozásokat is.

A hárompólusú identitásmodell – kettős határ és horizont

A politikai identitásként vizsgált nemzeti identitás modelljének megalkotásához az egyik kiindulópontunk Carl Schmitt azon tézise, amely szerint végső soron minden politikai döntés azon alapul, kiket tekintünk – politikai értelemben – barátoknak, illetve ellenségnek: a „specifikus politikai megkülönböztetés – írja Schmitt –, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és ellenség megkülönböztetése.”²⁶ Az összes fontos döntés esetén tudnunk kell, kik veszélyeztetik a politikai közösség pusztá fennmaradását, illetve kik jelentenek fenyegetést a politikai közösségre nézve. A modern korban a politika egésze megváltozott: immár nem intézmények, rendek, tekintélyelvi alapon rögzített és kanonizált ideák és született politikai osztályok cselekedete, hanem egymással rivalizáló erők küzdelmének a területe és konstrukciója.

E paradigma Koselleck „aszimmetrikus ellenfogalmakról” írt elemzésével²⁷ kap új tartalmat. Koselleck arra alapoz, hogy a magunk és az idegenek megnevezése (e megnevezések „aszimmetriája”) fontos tényezője a történeti mozgásnak. A kölcsönös megnevezésben lehet összhang a két elnevezés között – aközött, ahogyan a mindenkori személy/csoport hívja önmagát, és ahogyan mások nevezik őt –, de ellentét is felléphet az önmegjelölés és az idegenek általi elnevezés között. Vagyis: a nyelv tartalmazhatja a másik elismerését, de rögzítheti az ellentétet, illetve az ellentét nyomán fellépő egyenlőtlenséget is, amelynek során „a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de elismerve nem.”²⁸

A csoportok közötti aszimmetria a „mi” és az „ők” megnevezésekkel való konkrét elhatárolás nyomán alakul ki, és nem csupán azt a kölcsönös kizárást valósítja meg, amely a cselekvési képesség feltétele, hanem magát a közös cselekvést is formálja, orientálja. Koselleck kiindulópont-

²⁶ Carl Schmitt: *A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 19.

²⁷ Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* In Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest: Atlantisz, 2003. 241–298.

²⁸ Koselleck, 242.

ját – hogy az aszimmetrikus fogalmak megalkotóikat, a politikailag és társadalmilag cselekvő csoportok a történelmi mozgás részeseivé teszik – fundamentális jelentőségűnek kell tekintenünk. Az „aszimmetrikus ellenfogalmak” paradigmája lényegében a „barát”–„ellenség” fogalompárost helyezi el olyan történet- és nyelvfilozófiai keretbe, amelyben a kollektivitások közötti konkrét ellentétek az adott korszak történeti mozgásaként jelennek meg, és közvetítik annak időtapasztalatát is.

A nemzeti identitás modelljének három pólusa van: a) a *nemzet mint „mi” affirmációja*, amely a csoport önmagára használt elnevezése segítségével alakítja a politikai közösség önazonosságát, és amely a nemzet kettős lehatároltságából fakadó termékeny feszültséget is magában foglalja; b) az *„ellenségek” aszimmetrikus megnevezése és opponálása*, ami azon alapszik, hogy a „nemzet” önaffirmációja a konfliktusos valóságban nem tudja kellően szabályozni a politikai közösségből való kizárást és befogadást, csak akkor, ha a „velünk szemben” állót is valamilyen történelmi tapasztalat és tulajdonság birtokosának, illetve hordozójának tekint; c) a nemzet mint cselekvő politikai közösség, mint „mi-csoport” *várakozási horizontja*, amely a csoport értékekben megfogalmazott törekvéseit kapcsolja össze a tapasztalati térben felismert lehetőségekkel; erre a horizontra hárul, hogy átalakítsa vagy racionalizálja – a „mi” és az „ők” közötti folyamatos feszültség ellenére – a szembenállást, s ezzel előkészítse a politikai közösségek átalakítását, esetleg az új közösségek létrehozását.

A nemzet politikai közösségként való „mi”-affirmációját a csoport cselekvésén túl – melynek megvannak a konkrét tárgyi-fizikai meghatározottságai is – önmegnevezése is előmozdítja. A megnevezést itt távolról sem pusztán denotációként kell érteni, hanem a közösség olyan teremtő tényezőjeként, amely elindítja és folyamatosá teszi intézményszerűsülését. Koselleck szerint a „mi” megjelenítésére azok a fogalmak a legalkalmasabbak, amelyek konkrétumokra vonatkoznak ugyan, de általánosan is használhatóak. A konkrét és általános közötti feszültség az, amely lehetővé teszi a csoport expanzióját, mind összetétele, mind célételezései tekintetében: a cselekvő közösség „a lehetséges általános fogalmakat gyakran egyedieké stilizálja, hogy ezek csak őt jelentsék és csak rá vonatkozzanak.”²⁹

²⁹ Koselleck, i.m. 242–243.

A nemzet esetében az általános és a konkrét közötti szemantikai feszültség az előbbieken már említett kettős határ fenntartásával válik a történeti mozgás részesévé, alakítójává.

A nemzetet definiáló kettős határ egyike a határ klasszikus territoriális fogalmával ragadható meg; ez a földrajzi határ fogalmából fejlődött ki, és a hatalom és terület modern összefüggésében definiálja a nemzetet, mint politikai közösséget. A XIX. század közepe óta a társadalomtudományok az egyén analógiájára elképzelt „önálló, öntevékeny, öncélú, önmagára reflektáló, s kizárólag belső viszonyai által meghatározott, végső soron végletesen magányos társadalom” fantomjában gondolkodnak, amelyben összecsúszik a nemzet, az állam, a nép, az etnikum és a nemzetgazdaság képzete – a határ territoriális fogalma ennek felel meg.³⁰ Ez a határfogalom szubsztancializálja individuum és közösség viszonyát: az egyén a határon belül a közösség alkotóeleme, ha viszont átlépi azt, akkor – a „határon” kívül – elvont individuum.

A másik határ nem territoriális jellegű, legjobban leírása Barth etnikai határ-fogalma segítségével adható meg.³¹ Ez a társadalmi gyakorlat mindennapiságában, folyamatosan jelöli ki a közösség határát, az etnikai identitást a társadalmi szerveződés jellegzetes vonásának, és nem a kultúra valamely kódos kifejeződésének tekinti: az etnicitás szempontjából csupán „azok a kulturális különbségek játszanak kiemelt szerepet, amelyekkel az illető csoport saját különállóságát és határait jelzi.”³²

A „nemzeti mivolt”, a nemzet mint „mi” lényege nem egy szubsztancializált közösségben, hanem maga is történeti mozgásként, a két határ által definiált cselekvő közösségi létmódban ragadható meg. A cselekvés terét, irányát, motivációját és jórészt hajtóerejét is az a feszültség adja, amely a két határvonal, a közösségi öndefiníció két módja között folyamatosan fennáll.

A territoriális határ a nemzetet mint politikai közösséget állampolgári közösségként definiálja. Történeti értelemben az állampolgárság, mint politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági jogok és köteleességek együttese és mint a hatalmon levők és kormányzottak viszonyának szabályozója „a XVII. századtól kezdve egyre gyorsabban formát öltő modern

³⁰ Lásd Böröcz József: A határ: társadalmi tény. *Replika*, 2002. 47–48.sz.

³¹ Lásd Fredrik Barth: *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*. Boston, 1969.

³² Fredrik Barth: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*, 262.

állam racionalizáló tevékenységének az eredménye.”³³ A modern állam fokozatosan kiterjesztette és elmélyítette hatalmát az uralma alá tartozó népesség fölött, és ennek során jelentős szervezeti változáson ment át. Az egyazon uralkodó fennhatósága alá tartozó államterületen a hatalomgyakorlással összefüggő tevékenységek – az adminisztratív, kényszerítő és kitermelő (adóztató) eljárások – egyre egységesebbekké, könnyebben irányíthatókká és hatékonyakká váltak.

A konszenzus szükségessége alapozta meg a közakarat alapján történő kormányzást: „az állam, ha nem akarja, hogy az ellene ható erők alapjaiban ingassák meg, kénytelen alattvalóinak – általa csak részben befolyásolható – törekvéseit is figyelembe venni.” Az állampolgárságnak két összetevője van. Az egyik univerzális, és a szó jogi értelmében rejtőzik: az állampolgár nem konkrét egyén, hanem absztrakt individuum, amelynek ideológiai megjelenése az Emberi és Polgári Jogok Egyetemes Nyilatkozatához (1789) kötődik, és amely jogait emberi mivoltából és univerzális elvekből eredezteti. A másik partikuláris, és az állampolgárság politikai természetéből következik. A népszuverenitás az állampolgárt a nemzet alkotórészévé tette, de mivel az átruházott nemzeti legitimitás soha, sehol nem testesült meg – a népszuverenitás eszméjére alapozó procedurális demokrácia révén – egy tisztán „társadalmi szerződésben”, hanem átítatódott azzal a tradíciókban megtestesülő előzményanyaggal, amelyet a történelmi állam halmozott fel. Ez még a legpolgárosultabb, vagy a saját *ancien régime*-ével legradikálisabban szakító Franciaország esetében is így van.³⁴ Az állampolgárság tehát, bár a nemzet modernitás révén képződött határát jeleníti meg, nem tud tisztán univerzalisztikus intézmény maradni, ahogy a modernitás egyéb intézményei nyomán ez normaként is megfogalmazódik.

Mégis: az állampolgárság a „nemzeti mivolt” univerzalizálásának az intézménye. Ekként a közösséghez való tartozást racionalizálja oly mértékig, hogy a modern technikai képzelet számára is hozzáférhetővé tegye a politikai közösség tervezését és irányítását. Ugyanakkor visszautal

³³ Schöpflin György: Civil társadalom, etnicitás és az állam: egy hármás kölcsönhatás. In uó: *A modern nemzet*. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003. 21.

³⁴ A francia állampolgárságba szinte észrevétlenül itatódtak be azok a tradíciók, amelyek a francia szokásokból, a dolgok francia módon való intézéséből, a „normális és természetes” francia felfogásból sarjadnak (Lásd Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press, 1976.)

a nemzet mint politikai közösség előtörténetére, és ezzel arra, hogy a közösség „végsőnek” tekintett kérdései nem oldhatók meg a történelmi képzelet igénybevétele nélkül.

A nemzeti közösség másik határa az etnikai határ mintájára képzelhető el, amely a társadalmi élet mindennapi szinterein folyamatosan kijelöli, „újratermeli” a nemzeti közösség „etnikai határát”. Barth modelljében a határ „kijelölése”, az identitás reprodukciója általában három szinten történik: mikro-, közép- és makroszinten. Mikroszinten az egyéni identitás van előtérben, középszinten – mely a politikai vállalkozás, a vezetés és a retorika szintje – kollektívumokat hoznak létre, makroszinten pedig az állam is bekapcsolódik ebbe a folyamatba. Egy átfogó modell ez, amely egyaránt alkalmas a politikai kontextusoktól viszonylag független etnikai csoportok identitása, valamint a nemzeti identitás értelmezésére. Az alapvető kérdés az identitás e szintjeinek szerepe, összekapcsolódása és intézményesülése a modernitás nemzeti keretei között. Az összekapcsolás beemeli az etnicitást a jelenkori politikába, de az nem önmagára a hatalomra irányul, „hanem annak a közösségnek a kötelekeire és morális tartalmára, mely fölött a hatalmat gyakorolják.”³⁵

Az összekapcsolást a nacionalizmus hajtja végre. Mikroszinten a nacionalizmus diszkurzivitás szintjén kapcsolja be az egyént; itt mind a technikai, mind a történelmi képzelet szerephez jut. A technikai képzelet azokat a kérdéseket hatja át, amelyek a nemzeti szolidaritás kérdését a közpolitikai problémák kapcsán jeleníti meg. A történelmi képzelet akkor jut szerephez, ha a nemzeti közösség határai közvetlenül is megkérdőjeleződnek, akár az állampolgárság, akár a kulturális-nyelvi hovatartozás révén. Középszinten a politikai vállalkozások azon formái számottevőek, amelyek a modern politikai funkcionalizmus részérdeket megjelenítő pluralizmusa mellett valamiképpen a „nemzeti mivolt” kérdését is a napi politika horizontján fogalmazza meg. Makroszinten az állam etnikai előzményanyaga épül be a politikai intézményekbe és a politikai kultúrába.

Az identitás szerkezet második pólusa, az „ők” megnevezése is a közösségi öndefiníciónak rendelődik alá: a modern nemzeti önaffirmáció is ellenségképek igénybevételel megy végbe. Ott, ahol az államépítés

³⁵ John Hutchinson: *Etnicitás és modern nemzetek*. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*, 331.

tradicionális ellenségekkel találta szembe magát, az államépítő nacionalizmus több szinten is magába építette az ellenségképeket. Az ellenségképek a nacionalizmus révén egész mélyen „integrálódhatnak” a köztudatba: nemcsak a napi diszkurzív gyakorlat révén teremődnek folyamatosan újra, hanem azokban a paradigmákban is, amelyek a „nemzeti tudományokat” alapozzák meg.

A modell harmadik pólusát alkotó horizont a megkettőzött határépítésben rajzolódik ki. A nemzetépítés egymással ellentmondásban levő stratégiáinak konfliktusa alakítja ki azt az imaginárius mezőt, amelyben a közösségi tapasztalatok összegződnek, ebben jelennek meg a „nemzeti közösség” újrafogalmazásának potenciális irányai és jövőbeni problémái. A nemzetépítés a „mi” kettős határára irányul, tulajdonképpen mindkettőre tartalmazhat stratégiát, és ezek között ellentmondások is létezhetnek.

Csergő és Goldgeier szerint négy fő iránya van a nemzetépítésnek: 1) a klasszikus (állam)nemzet továbbépítése; 2) az állam alatti (sub-state) nemzetépítés; 3) a határokon átnyúló – transzszuverenitást célzó, valamint 4) a védekező nemzetépítés.³⁶ E négy típus nem úgy létezik, hogy egy-egy nemzet vagy állam valamelyiket képviseli, hanem inkább úgy, hogy minden konkrét nemzetépítő gyakorlatban jelen vannak valamilyen mértékben, egymás mellett, egymásra épülve, összefonódva.³⁷ A „nemzet horizontja” ebből a – belső ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes – összefonódásban tárul fel.

Összegezve: a nemzeti identitás hárompólusú modellje az egyik lehetséges módja annak, hogy a nemzet és modernitás viszonyát egy újabb paradigmával ragadjuk meg.

³⁶ Lásd Csergő Zsuzsa – Goldgeier, James M. (2004): *Nationalist Strategies and European Integration*. In Kántor – Majtényi – Ieda – Vízi – Halász (eds.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Sapporo: Slavic Eurasian Studies, Hokkaido University, 273.

³⁷ Magyarországon – például – jelen van mind a négy típus; a védekező típus gyengébb, mint egyes nyugati államokban, viszont a határokon átnyúló harmadik – transzszuverenitást célzó – típus markánsabban megnyilvánul. Az összekapcsolódó, keveredő irányok súlya, kombinációja ma a magyar politikai élet egyik fontos ideológiai törésvonala.